

माक्सवादी समाजशास्त्र र मानवशास्त्र : सिद्धान्त, विधि र अभ्यास

ज्ञवाली गोकर्णप्रसाद, पि.एच.डी

लेखसार

माक्सवाद एक जिवन्त दर्शन, सिद्धान्त र अध्ययन पद्धती हो जस्को अध्ययन वेगर सामाजिक अध्ययन अपुर्ण र अधुरो हुने मानिन्छ । समाजशास्त्र र मानवशास्त्रले अध्ययन गर्ने विभिन्न सिद्धान्तहरु मध्ये माक्सवाद एक प्रमुख सिद्धान्त हो जस्का प्रणेता कार्ल माक्सलाई समाजशास्त्रका चार जन्मदाता वा निर्माता मध्येका एक मानिन्छ । विसौ र एक्काइसौ शताब्दीको एक जवरजस्त सिद्धान्त जस्ले हालसम्म पनि विभिन्न व्यक्तीत्व, विचारधारा र अध्ययन पद्धतीलाई उत्तिकै प्रभाव पारिरहेको छ । त्यस्को समाजशास्त्र र मानवशास्त्रमा प्रशस्त अध्ययन हुने भएकोले केहि मुख्य सिद्धान्त, विधि र अभ्यासलाई यहा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावलीहरु: द्वन्दात्मक, वर्गसंघर्ष, भौतिकवाद, अलगाव, पुजिवाद

परिचय (Introduction)

समाज र संस्कृतिको व्याख्यामा मात्र नभएर मानवीय जीवनका सम्पूर्ण पक्षहरूका साथै प्राकृतिक घटनाक्रमहरूलाई समेत व्याख्या-विश्लेषण गर्न द्वन्दात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणको प्रयोग गर्ने सिद्धान्तलाई माक्सवादी दृष्टिकोण भनिन्छ जुन कार्ल माक्स र उनि पछिका विभिन्न विद्वानहरूद्वारा विकसित गरिएको सैद्धान्तिक विचारधारा हो । यस्ले समाजको उत्पत्ति र विकासको व्याख्या गर्न प्रयोग गर्ने अवधारणालाई माक्सवादी समाजशास्त्र मानिन्छ जस्ले समाजको विकासक्रममा उत्पादन प्रणालीको प्रमुख भूमिका रहने तथ्यलाई उल्लेख गर्दै उत्पादन प्रणाली, उत्पादनका साधन माथिको स्वामित्व र उत्पादन सम्बन्धले समाजका सम्पूर्ण पक्षहरूको स्थिति निर्धारित गर्ने तथ्यलाई व्याख्या गर्दछ । समाज उत्पादन सम्बन्धद्वारा पूर्ण रूपमा प्रभावित रहने उल्लेख गर्दै उत्पादन सम्बन्धमा हुने परिवर्तनले समाजको संरचनामा पनि परिवर्तन आउने धारणा यस सिद्धान्तले राख्दछ । इतिहासको अध्ययनमा भौतिकवादी धारणाको प्रयोग गर्ने यो सिद्धान्तले सामाजिक वर्ग, यि विचको द्वन्द र त्यस्को कारणले सिर्जित वर्गिय शोषणको समेत व्याख्या गर्दछ । कार्ल माक्सले फ्रेडरिक एंगल्सको सहयोगमा सन १८५० को दशकमा विकास गरेको यो सिद्धान्तलाई आधुनिक दुनियाको एक सशक्त राजनितिक, आर्थिक र वैचारिक दृष्टिकोण समेत मानिन्छ ।

बी.बी.सी. विश्व सेवाले सन १९९९ मा लिएको एक विश्व सर्भेक्षणअनुसार वीसौं शताब्दीभरिको सबैभन्दा प्रभावशाली व्यक्तित्वको रूपमा कार्लमाक्सलाई मानिएको थियो । उक्त सर्भेक्षणको आधारमा विविसिले उन्लाई शताब्दी विचारक (thinker of the millennium) रूपमा घोषणागरेको थियो । माक्सलाई उन्का समर्थक र विरोधी दुवैले अध्ययन नगरि दर्शनको अध्ययन अधुरो रहने मानिन्छ जसलाई प्रो. म्याक्से (Prof. Maxey, 1938) ले भनेका छन, माक्स एक त्यस्तो व्यक्तीत्व हुन जस्लाई लाखौ मानिसहरु देवता र त्यस्तै लाखौ मानिसहरु दानवको रूपमा लिने गर्दछन । (It is hard to deal temperately with a man whom millions revere as a god and other millions despise as a devil)। माक्सवादी सिद्धान्त मजदुरहरूका लागि मुक्तिको मार्ग हो भने पुँजिपति वा शोषकहरूका लागि सम्पत्ति हरणकर्ता हो । त्यसैले यो सिद्धान्त आफैमा एउटा चर्चित र विवादास्पद सैद्धान्तिक प्रस्तावना हो । माक्सवादी सिद्धान्तलाई सबैभन्दा वैज्ञानिक विचारधारा पनि भनिन्छ किनकी यसले हरेक पक्षहरूलाई भौतिवादी दृष्टिकोणको आधारमा

व्याख्या-विश्लेषण गर्दछ । यसले इतिहासको अध्ययनमा ऐतिहासिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणको प्रयोग गर्दछ भने वर्तमान समाजको विश्लेषणमा वर्ग सङ्घर्ष, उत्पादन सम्बन्धको स्वरूप, भौतिकवादी विश्लेषण पद्धति आदिको प्रयोग गर्दछ । त्यसैले मार्क्सवादी विचारपद्धति त्यस्तो सैद्धान्तिक अवधारणा हो जसले समाज, संस्कृति, व्यक्ति, राज्य र अन्य निकायहरूको विश्लेषणमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणको प्रयोग गर्दछ र समाजमा विद्यमान समस्याको विश्लेषणका साथै निरूपणका उपायहरूका बारेमा पनि मार्ग दर्शन गर्ने गर्दछ ।

उद्देश्य र विधि

यो लेखको मुख्य उद्देश्य मार्क्सवादी समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको ऐतिहासिक विश्लेषण गर्दै समाजशास्त्र र मानवशास्त्र विषयमा यस्को प्रयोग र समाजको विश्लेषणमा यस्को प्रभावको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । त्यस्तै गरि यो लेखले मार्क्सवादी समाजशास्त्र र मानवशास्त्रका मुख्य सिद्धान्त र विधिको बारेमा पनि विश्लेषण गर्ने छ । यो लेख लेखनका लागि मुलत द्वितीयक स्रोतहरूको प्रयोग गरिने छ जस्को आधारको रूपमा एम ए तह र वि ए तहको पाठ्यक्रममा राखिएका मार्क्सवाद सम्बन्धि विषयवस्तु र शिर्षकहरूलाई लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतको रूपमा विभिन्न पुस्तक, लेख र रिपोर्टहरूलाई लिइएको छ ।

मार्क्सवादी दृष्टिकोणकोसन्दर्भ (Context of Marxist Theory)

सामान्यतः कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एंगेल्सद्वारा विकसित गरिएको सिद्धान्तलाई मार्क्सवाद भनिने पनि यस भित्र अन्य विभिन्न विद्वानहरूका धारणाहरू समेत पर्दछन् जस्ले मार्क्सद्वारा विकसित सिद्धान्तलाई विभिन्न ढंगले व्याख्या गरे । मार्क्सवाद भित्रका विविध धारणा, विधि र पक्षहरूको कारणले यसलाई विस्तीर्त ढङ्गले पनि परिभाषित गरिएको पाइन्छ । मार्क्सवादलाई समाजशास्त्रीय धारणाको आधारमा सर्वप्रथम व्याख्या गर्ने टि.वि.बोटोमोर(Bottomore,1963) ले आफ्नो समाजशास्त्र भन्ने पुस्तकमा मार्क्सवादी सिद्धान्तलाई प्रकार्यवादी सिद्धान्तसँग तुलना गरेका छन् । उनले मार्क्सवादलाई सामाजिक परिवर्तनको सिद्धान्त मान्दछन् जस्ले समाजभित्रको द्वन्द्वलाई विश्लेषणको आधारको रूपमा प्रयोग गर्दछ । त्यस्तै गरि डब्लु पि स्कट (Scott, 2011) ले समाजशास्त्रको शब्दकोशमा मार्क्सवादलाई आर्थिक सिद्धान्तको आधारमा सामाजिक स्तरिकरणको व्याख्या गर्ने सिद्धान्त भनि परिभाषित गरेका छन् । उनले शक्तीको वितरण, प्रतिष्ठा, जिवनको तरिका, विचार र प्रवृत्ति हुँदै उत्पादनका साधन वितरणको बारेमा व्याख्या गर्ने सिद्धान्त समेत भनेका छन् । यसर्थ, मार्क्सवाद समाजको व्याख्या विश्लेषणमा वैज्ञानिक पद्धतिको अवलम्बन गर्ने त्यस्तो सिद्धान्त हो । जसले सामाजिक परिवर्तनलाई अनिवार्य मान्दछ र विश्लेषणमा द्वन्द्ववादी दृष्टिकोणको प्रयोग गर्दछ ।

समाजशास्त्रमा यो सिद्धान्तको प्रयोग सन् १९६० को दशक देखि मात्रै भएको पाइन्छ तर यो सिद्धान्तको शुरुआत भने सन् १८४८ मा कम्युनिस्ट घोषणापत्रको प्रकाशनबाट भएको मानिन्छ । यस्का संस्थापक कार्ल मार्क्सले यो सिद्धान्त निर्माणको प्रमुख आधार तत्कालीन अर्थव्यवस्थालाई माने पनि यो सिद्धान्त विकासका अन्य सन्दर्भहरू पनि रहेका छन् जस्लाई निम्नानुसारका बुदाहरूमा उल्लेख गरिएकोछ ।

(१) ऐतिहासिक सन्दर्भ(Historical Context) :सोह्रैशताब्दी देखि शुरु भएको विश्व पुजिवादले शहरीकरण, औद्योगिककरण, उच्च वसाइसराइ, र ठुलो स्तरको उत्पादन गर्दै तत्कालिन समाजको संरचनामा नै आमूल परिवर्तन ल्याइदियो । सन् १८५०को दशकमा युरोपमा चर्किएको मजदुर आन्दोलन, औद्योगिक क्रान्ति, फ्रान्सको राज्य क्रान्तिलगायतका घटनाहरूले कार्ल मार्क्सलाई आफ्नो सिद्धान्त निर्माणमा सघाउ पुऱ्यायो । खासगरी पुजिवादले मजदुरमाथि गरिएको चर्को शोषणको विरुद्धमा मजदुरहरूलाई सङ्गठित गर्ने प्रयासको फलस्वरूप “विश्वका सबै मजदुर एक हौं” भन्ने नारासहित मार्क्सले सन् १८४८ मा कम्युनिष्ट घोषणापत्रको प्रकाशन गरे । पुजिवादले विश्व स्वरूप ग्रहण गरेपछि यस्का विधि पक्षहरूको आलोचनात्मक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा मार्क्सवादी सिद्धान्तको निर्माण भएको थियो ।

(२) वैचारिक सन्दर्भ (**Ideological Context**) : मार्क्सवादी सिद्धान्त निर्माणको अर्को सन्दर्भ तत्कालीन समयका सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू हुन् । खासगरि पुनर्जागरण कालदेखि युरोपमा विभिन्न सिद्धान्तहरूको निर्माण र परम्परागत सिद्धान्तको खण्डन गर्ने चलनको विकास भएको थियो । मन्टूक्यु, लक, रुसो लगायतका दार्शनिकहरूले नया विचारको शुरुआत गरिसकेका थिए । पुनर्जागरण कालले अत्यधिक प्रभाव पारेका विचारकको रूपमा पनि दिइने मार्क्सले आफ्नो सिद्धान्त निर्माणमा विभिन्न स्रोतहरूको भूमिका रहेको मान्दछन् । मार्क्स स्वयंमूले आफ्नो सिद्धान्तका स्रोतहरूको रूपमा निम्न तीन कुरालाई मानेका छन् ।

क) जर्मन विचारधारा(**German Philosophy**) : हेगेलको द्वन्द्ववाद, फायरबाखको भौतिवाद, सिमोनको क्रान्तिकारि विचार, प्रुधोन र फुरियरका काल्पनिक समाजवादी विचारहरूलाई समर्थन र आलोचनात्मक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा मार्क्सवादको विकास भएको थियो जसलाई जर्मन दर्शनशास्त्रको सकारात्मक स्वरूप मान्न सकिन्छ । मार्क्सले यि सबै जर्मन दर्शनहरूको अध्ययन गरि आफ्नो विचारलाई परिष्कृत गराइ मार्क्सवादी दर्शनको विकास गरेका थिए ।

ख) राजनीतिक अर्थशास्त्र (**Political Economics**) : परम्परागत अर्थशास्त्रका जन्मदाता एडम स्मिथ र डेभिड रिकार्डोलाई पुजिवादका मुख्य सिद्धान्तकार मानिन्छ । मार्क्सले ब्रिटेनका यि दुवै अर्थशास्त्रीहरूका मुल्य, श्रम विभाजन, आर्थिक वृद्धि, बजारको भूमिका, लगानको सिद्धान्त आदिको आलोचनात्मक अध्ययन गरे । यि दुवै सिद्धान्तकारहरूको राजनैतिक अर्थशास्त्रको दृष्टिकोणले मार्क्सलाई आफ्नो सिद्धान्त निर्माणमा सघाउ पुऱ्याएको मानिन्छ ।

ग) फ्रेंच क्रान्ति(**French Revolution**) : फ्रान्सको राज्यक्रान्ति युरोपको राजनितिक इतिहासमा सबैभन्दा प्रभावशाली मानिन्छ जस्लाई सम्पूर्ण विश्व र युरोपको राजनितिक परिवर्तनको कोशेढुंगा मानिन्छ । सन १७८९ देखि करिब सय वर्ष सम्म चलेको यो आन्दोलनले मार्क्सलाई नया सिद्धान्त निर्माणमा सघाउनुका साथै सन १८७१ को मजदुर आन्दोलन र यस्को असफलताले मार्क्सलाई आफ्नो सिद्धान्त निर्माण र यस्मा परिमार्जन गर्न समेत सघाउ पुऱ्याएको मानिन्छ ।

(३) वैज्ञानिक सिद्धान्तको आविष्कारको सन्दर्भ(**Context of the invention of scientific theories**) : मार्क्सले आफ्नो सिद्धान्तको पुष्टिका लागि तत्कालीन विज्ञानले विकास गरेको सिद्धान्तहरूलाई पनि प्रयोग गरेका थिए । मार्क्सवादलाई वैज्ञानिक साम्यवाद भन्नु नै यसको वैज्ञानिक आधार हो जसले मनगढन्तेकुरालाई स्वीकार नगरी भौतिक यथार्थतामा विश्वास गर्दछ । खासगरी जेम्सवाटको वाष्प इन्जन, शक्ति परिवर्तनको सिद्धान्त र चार्ल्स डार्विनको जातिहरूको उत्पत्ति(**Origin of Species**) को प्रकाशनले जीवनविज्ञानमा ल्याएको नवीन धारणाले मार्क्सको भौतिकवादी धारणालाई थप पुष्टि गर्यो । यि सबै सिद्धान्तको कारणले मार्क्सवादको निर्माण र विकासमा सहयोग पुऱ्यायो ।

(४) पुँजीवादी उत्पादन पद्धतिको विकास(**Development of capitalistic Mode of Production**) : युरोप र अमेरिकामा हुर्किएको पुँजीवादी उत्पादन स्वरूपले ल्याएको बढ्दो सर्वहाराकरणले मार्क्सवादी सिद्धान्तको विकासमात्र नभएर यसको प्रयोगमा पनि सघाउ पुऱ्यायो र मार्क्सवादले बढी विकास गर्ने अवसर प्राप्त गर्‍यो । पुजिवादको अमानवियकरण, मजदुर वर्गको शोषण, नाफाको लागि चलने होडवाजी, आदिको विरोधको सन्दर्भमा मार्क्सवादको विकास भएको थियो । सन् १९१९ मा रसियामा मार्क्सवादको प्रयोग गरिनु, सन १९४९ मा चीनमा, पछि क्युबा, कोरिया, जर्मनीलगायतका राष्ट्रमा मार्क्सवादको सफल प्रयोगले यस सिद्धान्तको सत्यतालाई पुष्टि गर्‍यो जसमाफर्त् मार्क्सवादले बढी विकसित र परिष्कृत हुने अनवर प्राप्त गर्‍यो । यि सबै सन्दर्भहरूलाई मार्क्सवादको विकासको मुख्य सन्दर्भ मान्न सकिन्छ ।

मार्क्सवादका प्रमुख सिद्धान्तहरू (**Main Principles of Marxism**)

संसारमा विद्यमान सम्पूर्ण सिद्धान्तहरूलाई भौतिकवादी र आध्यात्मवादी भनि दूइ समुहमा विभाजित गर्ने हो भने मार्क्सवादले सिगो भौतिकवादी धारको प्रतिनिधित्व गर्दछ । त्यस्तै गरि शोषक र शाषितको रूपमा विभाजित गर्ने हो भने यस्तै शाषित र उत्पीडित वर्गको बकालत गर्दछ । मार्क्सवादलाई जसरि व्याख्या गरिए पनि दर्शनको अध्ययन गर्नेहरूका लागि यो सिद्धान्तको अध्ययन वेगारको अध्ययन निष्कर्ष विहिन र निरर्थक हुन पुग्दछ । त्यस्तै गरि समाजशास्त्रमा मार्क्सलाई समाजशास्त्रका चार जन्मदाता मध्येको एक मानिन्छ जसको अध्ययन विना समाजको अध्ययन नै अपुर्ण हुनेगर्दछ । त्यसैले समाजशास्त्रको अध्ययन हुने हरेक विषय र क्षेत्रमा मार्क्सवाद सम्बन्धि ठुलो पाठयक्रम राखिएको हुन्छ । त्यसैले मार्क्सवादी समाजशास्त्र भित्त पर्ने केहि महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरूलाई यहा उल्लेख गरिएको छ ।

१. द्वन्दात्मक भौतिकवाद(Dialectical Materialism) :कुनै पनि समाज, संस्कृति, मानविय व्यवहार वा वस्तुभित्र दुई पक्षहरू हुन्छन र तिनिहरूका बीचमा निरन्तर रूपमा द्वन्द हुन्छ भनि व्याख्या गर्ने मार्क्सको दर्शनलाई द्वन्दात्मक भौतिकवाद भनिन्छ । वस्तु वा घटना भित्र चलिरहने सङ्घर्षले त्यो वस्तु वा निकायलाई विकसितमात्र होइन नवीन रूपमा स्थापितसमेत गराउँछ भन्ने मान्यता यस्तै राख्दछ । मार्क्सले अन्य विभिन्न समाजमा जस्तै पुँजीवादी समाजमा पनि मजदुर र पुँजीपतिको विचमा हुने चरम द्वन्द्वले समाजवादको स्थापना हुने व्याख्या गरेका छन् । उनले आध्यात्मवादी चिन्तनको विरोध गर्दै समाजको विश्लेषणमा भौतिकवादी चिन्तन प्रणालीको विकास गरे । द्वन्दात्मक भौतिकवादलाई निम्न तीन नियमका आधारमा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

- मात्रात्मकदेखि गुणात्मक स्वरूपमा हुने रुपान्तरण(Transformation from quantity to quality)
- नकारको नकार सिद्धान्त(From negation to negation)
- विपरित पक्षको बीचमा हुने द्वन्द्व र एकता(unity and Struggle of opposite)

यो सिद्धान्तले भौतिक वस्तु देखि समाज सम्मका विधि पक्ष्यहरूको विश्लेषण गर्दछ । समाजको सन्दर्भमा समाज विकासका स्तरहरू, एक समाजको विनासले निर्मित गर्ने अर्को सामाजिक अवस्था, विपरित तत्वहरूको विचमा हुने एकता र द्वन्दको कारणले हुने सामाजिक नियमितता र गतिशिलताको व्याख्यामा यि सिद्धान्तहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै गरि मार्क्सले इतिहासको व्याख्या-विश्लेषणमा प्रयोग गरेको सिद्धान्तलाई ऐतिहासिक द्वन्दात्मक भौतिकवाद भनेका छन् । यस्तै इतिहासको व्याख्या गर्दा द्वन्दात्मक धारणको प्रयोग गर्दछ र अदृश्य शक्ति माथिको विश्वासलाई अस्वीकार गर्दछ ।

२. वर्गसङ्घर्षको सिद्धान्त(Theory of Class-Struggle) :मार्क्सका विभिन्न सिद्धान्तहरू मध्ये समाजशास्त्रमा सबैभन्दा बढि प्रयोग हुने सिद्धान्तको रूपमा यसलाई लिने गरिन्छ । मार्क्सले द्वन्दलाई नै समाज विकासको मुल तत्व मान्दछन । (Struggle is the main basis of all social change) त्यसैले कुनै पनि सामाजिक परिवर्तनको लागि द्वन्दलाई अपरिहार्य मानिन्छ । उनले कम्युनिष्ट घोषणापत्रमा लेखेका छन्- आज सम्मको इतिहास वर्ग संघर्षको यतिहास हो (The history of all hitherto existing society is the history of class struggle)। उनले व्याख्या गरेको साम्यवादी समाजदेखि बाहेकका अन्य सबै समाजमा सम्पत्ति माथि स्वामित्व हुने र नहुनेको बीचमा निरन्तरसङ्घर्ष चलिरहेको हुन्छ । जसलाई उनले उत्पादक शक्ति र उत्पादनका साधन विचको संघर्षको रूपमा समेत उल्लेख गरेका छन् । फ्रान्सीस अब्राहम (१९९०) ले मार्क्सको वर्ग संघर्षको सिद्धान्तले पुँजीवादी समाजको विश्लेषण गर्न निम्न प्रमुख धारणाहरूको प्रयोग गरेको उल्लेख गरेका छन् । (a) सम्पत्तिको महत्व (The importance of property) (b)आर्थिक निर्धारणवाद (Economic determinism) (c)वर्गको ध्रुवीकरण (Polarization of classes) (d) अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त (The theory of surplus value)

(e) कङ्गालीकरण (Pauperization) (f) अधिकार बिहीनता (Alienation) (g) क्रान्ति (Revolution)(h) वर्ग एकता र विरोध (Class solidarity and antagonism) (i) सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व (The dictatorship of the proletariat) र (j)साम्यवादी समाजको उदय (Inauguration of the communist society) । यस्ले के जनाउछ भने मार्क्सको वर्ग संघर्षको सिद्धान्तलाई सबै सामाजिक पक्ष्यहरुको विश्लेषणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

३. समाज विकासको सिद्धान्त(Theory of the evolution of society) :कार्लमार्क्सले समाज विकासको अवधारणको व्याख्या-विश्लेषणमा एकातिर ऐतिहासिक भौतिकवाद को प्रयोग गरेका छन भने अर्कोतिर उत्पादन स्वरूपमा आउने परिवर्तन संग पनि जोडेका छन । उनका अनुसार समाज विकासको कुनै पनि अवस्थाको निर्धारण त्यहाँ विद्यमान उत्पादन सम्बन्धले गर्दछ र उत्पादन सम्बन्धको द्वन्द्वले समाज एक अवस्थाबाट अर्कोमा क्रमशः रूपान्तरित हुन पुग्दछ । मार्क्सका अनुसार, विकासको एक निश्चित चरणमा पुगेपछि उत्पादक शक्तिहरुको त्यहा विद्यमान उत्पादन सम्बन्ध संग द्वन्द हुन शुरु गर्दछ र उत्पादक शक्तिहरु उक्त सम्बन्धसंग असन्तुष्ट भइ विद्रोहि बन्न पुग्दछन जस्ले सामाजिक क्रान्तीको युगको सुत्रपात गर्दछ । मार्क्सले सामाजिक क्रान्तिले समाजको विकास सामान्य अवस्थाको आदिम साम्यवादबाट जटिलस्तरको वैज्ञानिक साम्यवादमा हुन पुग्दछ भनी व्याख्या गरेका छन् । उनले व्याख्या गरेको समाज विकासका स्तरहरुलाई निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं १ : समाज विकासका चरणहरु

क्र.स.	समाज विकासको स्तर	मुख्य विशेषताहरु
१	आदिम साम्यवाद	समाज विकासको पहिलो चरण निजि स्वामित्व र वर्गको अस्तित्व नभएको प्रकृतिमा आधारित
२	दास युग	वर्ग र शोषणको शुरुआत उत्पादक शक्तिको रूपमा दासहरुको उदय दास र दास मालिकको विचमा द्वन्द
३	सामन्ती युग	राज्यको विकासर कानुनको निर्माण उत्पादक शक्तिको रूपमा किसान र जमिनको मालिक सामन्त किसान र सामन्त विचको द्वन्द
४	पुँजीवादी युग	आधुनिक उद्दोगको विकास उत्पादक शक्तिको रूपमा मजदुरहरु पुजिपति र मजदुरको विचमा द्वन्द
५	समाजवादी युग	उत्पादनका साधन माथि मजदुरको स्वामित्व शोषणको मात्रामा कमि आधुनिक साम्यवाद उन्मुख

:

यी पाँच चरणपछि वैज्ञानिक साम्यवादको विकास हुन्छ जहाँ हरेक मानिसहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि कारणले समान हुने गर्दछन् । मार्क्सले यी समाज विकासका चरणहरूलाई उत्पादन स्वरूपमा आउने परिवर्तनको रूपमा पनि विश्लेषण गरेका छन् । मार्क्सले समाज विकासका चरणहरूमा आउने परिवर्तनलाई उत्पादनको स्वरूपमा आउने परिवर्तनको रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । उनका अनुसार, अर्थतन्त्रले उत्पादनको स्वरूपलाई निर्धारण गर्दछ जसले समाजको आधार संरचनाको रूपमा कार्य गर्दछ । यहि उत्पादन संबन्धले उपरि संरचनालाई निर्धारण गर्दछ जस अर्न्तगत नियम, कानून, शिक्षा, कला, साहित्य, व्यवहार आदि पर्दछन् । मार्क्सले आधार संरचनाको परिवर्तनलाई सामाजिक क्रान्ती भन्दछन् भने उपरि संरचनाको परिवर्तनलाई सामाजिक परिवर्तन मान्दछन् ।

४. अलगावको सिद्धान्त(Theory of alienation)

मार्क्सका विभिन्न सिद्धान्त मध्ये राजनितिक र आर्थिक रूपमा प्रयोग नहुने तर मानवका अवस्था, व्यवहार र चिन्त प्रणालीको व्याख्या गर्न प्रयोग गरिने सिद्धान्तको रूपमा यस्लाई लिइन्छ । यस्लाई युवा मार्क्सले निर्माण गरेको धारणा मानिन्छ जस्लाई उनी स्वयंले पछिल्ला अवधिमा खासै व्याख्या गरेको पाइदैन तर मानवशास्त्रीय अध्ययन, मनोवैज्ञानिक अध्ययन र मजदुर वर्गको वस्तु प्रतिको धारणको व्याख्या गर्न यो सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सन १८४० को दशकमा विकसित गरिएको यो सिद्धान्तमा मार्क्सले पुँजिवादी उत्पादन प्रकृत्याले मजदुरहरूलाई कसरि विचलित, अमानविय र अलगाव बनाउछ भन्ने तथ्यलाई विश्लेषण गरेका छन् । शुरुमा हेगेलले र पछि लेनिनले प्रयोग गरेको यो धारणालाई मार्क्सले विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका थिए । हेगेलको दर्शनमा अलगावलाई सिर्जना र नविन आविष्कारको एक प्रक्रियाको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । हेगेलका अनुसार, शुरुमा हाम्रो चेतनशीलता आफैँ अलग्गिन्छ , यसले आफ्नो वास्तविक प्रकृति बुझ्दैन । यसको वास्तविक प्रकृति बुझेपछि चेतनशीलताले निरपेक्ष ज्ञानमा विकास गर्दछ । त्यस्तै लेनिनले यसलाई मजदुरको अलगावको रूपमा व्याख्या गरेका थिए । मार्क्सका अनुसार, मजदुर आफ्नो उत्पादनवाट आफैँ टाढिने वा विदेशिने वा अलगिने प्रकृत्या नै अलगाव हो । मार्क्सका अनुसार, अलगाव निम्न चार प्रकारका हुन्छन् । १) आफुले बनाएका वस्तुवाट अलग्गिने २) उत्पादन कार्यवाट अलग्गिने ३) आफैँ आफ्नो आन्तरिक पक्ष वा इच्छा वा खुसिवाट अलग्गिने ४) आफना सहकर्मि वा सह पाठी वाट अलग्गिने ।

तालिका नं २: अलगावका प्रकारहरू

१	श्रम द्वारा उत्पादित वस्तुको काराले हुने अलगाव	कामदारको श्रम उ देखि बाहिर हुनु कामदारले आफुले सिर्जना गरेको भन्दा कम तलव पाउनु आफुले सिर्जना गरेको रकम उसको मालिकले लिनु कामदार शोसित हुनु आफुले उत्पादन गरेको वस्तु आफैँले प्रयोग गर्न नपाउनु
२	उत्पादन प्रक्रिया को कारणले हुने अलगाव	उत्पादन प्रक्रियामा नियन्त्रण नहुनु कामको संगठनमा नियन्त्रण नहुनु, उत्पादन प्रक्रियाले मानसिक र शारीरिक असर गर्नु आफ्नो क्षमता,रुची,योग्यता,र सकारात्मकता मा ह्रास आउनु

३	आफ्नो कामदार साथीको कारणले हुने अलगाव	वर्ग संरचनाले पुजिपतिलाई कामदार, उत्पादक र उपभोक्ता वाट अलगयाउनु मानिसहरुको सम्बन्ध मात्र क्रेता र विक्रेतामा सिमित हुनु समान अधिकार नहुनु प्रत्येकलाई आफ्नो प्रतिस्पर्धी, माथि वा तल देख्नु
४	मानवको प्रकृतिको कारणले हुने अलगाव	आफुलाई जाति विशेष ठान्नु जवरजस्त श्रम गर्न बाध्य हुनु श्रममा आफ्नो रुची वा क्षमता नदेखिनु उत्पादकलाई क्षतावान, तर मुर्ख मान्नु प्रकृतिलाई चेतनशील ढंगले प्रयोग गर्नुको साटो जथाभावी प्रयोग गर्नु, आफ्ना कार्यहरुको असर नहेर्नु

मार्क्सले मजदुरहरुको बढदो अलगावले ठुलो मात्रामा वितृष्णा उत्पन्न हुने र यस्ले मजदुरहरुलाई विद्रोहि बनाउने धारणा राख्दछन जस्ले सामाजिक क्रान्तीलाई पमेत सघाउने गर्दछ । अलगावको कारणले शक्तिविहिनता, अर्थविहिनता, सामाजिक अलगाव र आत्म विचलन हुने धारणा राख्दछन । यसरी मार्क्सवादी सिद्धान्त व्यक्ति, समाज, संस्कृति, अर्थतन्त्रजस्ता विषयहरुको अध्ययनमा सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने सिद्धान्त मान्न सकिन्छ ।

५. मुल्यको सिद्धान्त (Theory of Value)

मार्क्सका विभिन्न सिद्धान्तहरु मध्ये अतिरिक्त मुल्यको सिद्धान्त सबै भन्दा प्रमुख हो । पुजिवादी शोषण को आलोचना गर्ने सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको यो सिद्धान्तलाई मार्क्सले आफ्नो पुस्तक पुजिमा विस्तृत ढंगले गरेका छन् । मुल्यको श्रम सिद्धान्तको रुपमा उल्लेख गरिएको मार्क्सको यो सिद्धान्तले कसरि पुजीपति वर्गले नाफा आर्जन गर्दछन भन्ने बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । मार्क्सले मूल्यलाई आर्थिक रुपले व्याख्या गरेका भएपनि यसका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र मनोबैज्ञानिक पक्ष्य हरुपनि रहेका छन् ।

परम्परगत अर्थशास्त्री एडम स्मिथले सन् १७७६ मा प्रकासित गरेको रास्ट्रको धन र डेभिड रिकार्डोको सन् १८१७मा प्रकासित राजनीतिक अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरु भन्ने पुस्तकमा व्याख्या गरिएको मुल्यको सिद्धान्तको निरन्तरताको रुपमा लिइएको यो सिद्धान्त स्मिथ र रिकार्डोको भन्दा गुणात्मक रुपले नै भिन्न छ । सेवाइन (१९६३) का अनुसार, अतिरिक्त मुल्यको सिद्धान्त मुल्यको श्रम सिद्धान्तकै विकसित रुप हो जसलाई रिकार्डोले बनाएका थिए । अतिरिक्त मुल्यको सिद्धान्त श्रम सिद्धान्तकै वंशज हो । स्मिथ र रिकार्डोका अनुसार, श्रम नै मुल्यको श्रोत हो र श्रम विना मुल्यको कुनै महत्व हुदैन । त्यस्तै गरि जिवित श्रम शक्तिले सिर्जित गरेको मुल्य र पुजिपतिले ज्यालाको रुपमा भुक्तान गरेको मुल्यको अन्तर नै अतिरिक्त मुल्य हो (Vygodsky, 2014)।

अतिरिक्त मुल्यको सिद्धान्तले कुनै पनि वस्तुको मूल्य त्यो वस्तुको उत्पादनमा लागेको श्रमको मात्राले निर्धारित गर्दछ, भन्ने मान्यता राख्दछ। अतिरिक्त मुल्यको सिर्जना अतिरिक्त समयको आधारमा वा अतिरिक्त रकमको निर्माण को आधारमा हुने गर्दछ। उदाहरण को लागि ८ घन्टाको सट्टा १० घन्टा काममा लगाउदा जुन आम्दानी

२ घन्टाको हुन्छत्यो अतिरिक्त मूल्य हो । कुनै वस्तुको मूल्य उक्त वस्तुको उपयोगिता र त्यसको विनिमय मुल्यले पनि प्रभावित पर्दछ। मार्क्सले व्याख्या गरेको मूल्य सिद्धान्त मानव शास्त्रमा निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ,जसको आधारमा मार्क्सले अतिरिक्त मुल्यको धारणा प्रतिपादन गरेका थिए ।

मार्क्सका अनुसार, कुनै पनि वस्तुमा निम्न दुइ खाले मूल्य हुने गर्दछ ।

१. उपयोग मूल्य (Use value) :यो वस्तुको भौतिक स्वरूप संग सम्बन्धित हुने गर्दछत्यसको उपयोग कहाँ र किन गरिन्छ भन्ने कुराले महत्व राख्दछ । यसले मानवका भौतिक आवश्यकताहरुको पूर्ति गर्दछ वामानवलाई सन्तुष्टी प्रदान गर्दछ ।

२. विनिमय मूल्य (Exchange value): कुनै वस्तुलाई बजारमा विक्री गर्दा पर्ने मूल्यलाई यस अन्तर्गत लिने गरिन्छ । यसमा वस्तु विनिमयको प्रक्रिया पनि पर्दछ । यी दुइ मध्ये मार्क्सको जोड विनिमय मुल्यमा रहेको छ जुन श्रम द्वारा बन्दछ तर श्रमिक द्वारा नभई पुजिवादी बजारले निर्धारित गर्दछ । कुनै प्राकृतिक वस्तुमा उपयोग मूल्य हुन सक्दछ तर विनिमय मूल्य हुदैन , जब उक्त वस्तुमा मानव श्रम लगाइन्छ तब त्यसको विनिमय मूल्य बन्दछ । भ्ररनाको पानीको उपयोग मूल्य हुन्छ तर विनिमय मूल्य हुदैन तर जब त्यसमा मानिसले श्रम लगायर बोतलमा राख्दछ तब त्यो विक्रीको लागि तयार हुन्छ । यसले के देखाउछ भने विनिमय मूल्य मानवको श्रमले मात्र बन्दछ । यसर्थ,

- श्रम नै कुनै पनि वस्तुको मुल्यको निर्धारक हो र विनिमय मूल्य श्रम मा नै आधारित हुने गर्दछ
- सम्पूर्ण विनिमय मुल्यमा श्रमिकको अधिकार हुनु पर्दछ तर व्यवहारमा तलब द्वारा उसलाई सन्तुष्ट पारिन्छ
- विनिमय मुल्यमा पुजीपति अधिकार हुने गर्दछ
- अतिरिक्त मूल्य त्यो मूल्य हो जुन श्रमिकलाई दिईदैन र पुजिपतिले नाफाको रुपमा लिने गर्दछ
- पुजिवाद श्रमिकको शोषण मा टिकेको व्यवस्था हो जसको अन्त्य वेगर समानता असम्भव छ

यसर्थ,मार्क्सको मूल्य सिद्धान्त आधुनिक पूजीवादको व्याख्या गर्ने एक सिद्धान्त हो जसलाई उनि पूर्वका अर्थशास्त्रीहरुले व्याख्या गर्न सकेका थिएनन ।

मार्क्सवादी अध्ययनकोविधि (Methods of Marxism)

मार्क्सको दृष्टिकोणलाई समाजको भौतिकवादी व्याख्या गर्ने धारणाको रुपमा लिइन्छ । उनले कुनै पनि घटना, समाज, मानविय व्यवहार, इतिहास आदिलाई भौतिकवादी दृष्टिकोणको आधारमा व्याख्या गर्दछन जुन हेगेलको आध्यात्मिक धारणाको ठिक विपरित धारणा हो । मार्क्सले आफ्नो द्वन्दात्मक विधिलाई हेगेलको भन्दा फरक मात्र नभएर ठिक विपरित समेत भएको धारणा राखेका छन । मार्क्सका अनुसार, हेगेलले मानिसको सोचाइ प्रकृत्या विचारवाट प्रभावित हुने, स्वतन्त्र वस्तुमा रुपान्तरित हुने, र वास्तविक संसार जहिले पनि विचार देखि बाहिर रहने धारणाको खण्डन गर्दै विचार भौतिक वस्तुवाट पृथक नहुने धारणा राख्दछन । मार्क्सका अनुसार, भौतिक संसारले मानव मस्तिष्क रुपान्तरित हुदै विचारको निर्माण गर्दछ । मार्क्स (१९७८) का अनुसार, भौतिकवादी अध्ययन विधिमा निम्न चार कुराहरु हुने गर्दछन

१. प्रकृति अन्तरसम्बन्धित र निर्धारक हुन्छ (Nature Connected and Determined)

२. प्रकृति निरन्तर गतिशिल र परिवर्तनको अवस्थामा हुन्छ (Nature is a State of Continuous Motion and Change)

३. संख्यात्मक परिवर्तनले गुणात्मक परिवर्तनलाई निम्त्याउने गर्दछ (Natural Quantitative Change Leads to Qualitative Change)

४. द्वन्द प्रकृतिमै अन्तरनिहित हुन्छ (Contradictions Inherent in Nature)

यि चार धारणाको आधारमा मार्क्सको भौतिकवादी अध्ययन पद्धतीमा प्रकृति नै सबै कुराको निर्धारक हुने गर्दछ । तर हेगेलले इश्वर वा आत्मा वा विचारलाई इतिहासको व्याख्या गर्ने पद्धतीको रूपमा प्रयोग गरेका थिए जस्लाई मार्क्सले टाउकाले टेकेको दर्शन भन्दै आलोचना गर्दछन र त्यसलाई खुटाले टेकाइ दिएको उल्लेख गर्दछन । मार्क्सको अध्ययन विधिले द्वन्दात्मक पद्धतीको प्रयोग गर्दछ जस्मा भौतिकवादी धारणा, दुइ पक्षय विचको द्वन्द र आध्यात्मिक पक्षको अस्विकृति पर्दछन । मार्क्सको अध्ययन विधिले निम्न कुराहरुलाई समेटने गर्दछ

१. मुल्यको श्रम सिद्धान्त र आर्थिक निर्धारणवाद

२. इतिहासको भौतिकवादी व्याख्या

३. वर्ग संघर्षको कारणले समाजको विकास हुने

४. मानिसको भौतिक वास्तविकताले उसको अस्तित्वको निर्धारण

५. अगष्ट कोम्टेको प्रत्यक्षवादी धारणाको विरोधगर्दै समाजको अध्ययनमा विश्वव्यापी विधिको अस्विकृती

६. समाजको परिवर्तनशिल प्रकृतिको कारणले एउटै विधिको प्रयोग गर्न नसकिने मान्यता

७. पुर्वनिर्धारित मान्यता वा धारणाको आधारमा समाजको अध्ययन असम्भव

८. आर्थिक आधार वा उत्पादन पद्धतीको आधारमा समाजको विश्लेषण गर्ने पद्धति

माथि उल्लेखित विभिन्न विधिहरुलाई समग्रमा वा भिन्ना भिन्नै ढंगले प्रयोग गर्न सकिने धारणा मार्क्सले राख्दछन । मार्क्सवादी अध्ययन विधिको प्रयोग सामाजिक इतिहास, विचारको निर्माण, राजनितिक पद्धतीको अध्ययन, शासक वर्ग र शाषित वर्गको तुलनात्मक अध्ययन आदिमा प्रयोग गरिन्छ ।

मार्क्सवादको अभ्यास (Practices of Marxism)

मार्क्सवादी सिद्धान्तको समर्थनमा वा विरोधमा जति धेरै सिद्धान्तहरुको उत्पत्ति र विकास भए त्यति अन्य कुनै पनि सिद्धान्त वा विचारहरुको सन्दर्भमा बनेका छैनन् । चाहे आर्थिक क्षेत्रमा होस् वा सामाजिक वा सांस्कृतिक हरेक क्षेत्रमा मार्क्सवादलाई अस्वीकार गरेर कुनै पक्षको विश्लेषण सम्भव छैन । मार्क्सवादको अभ्यास मुलत प्राज्ञिक वा राजनितिक गरि दुइ तरिकाको रूपमा भएको पाइन्छ । मार्क्सवादको अभ्यासलाई व्यापक अर्थमा यिनै दुइ धारको आधारमा निम्नानुसारका शिर्षकहरुमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

क) मार्क्सवादको राजनितिक अभ्यास (Political Practices of Marxism)

यस धारअन्तर्गत मूलतः मार्क्सको सिद्धान्तलाई पालना गर्ने र यसको कार्यान्वयनमा जोड दिने मार्क्सवादीहरु पर्दछन् जसले मार्क्सवादलाई प्रयोग गर्दा मार्क्सवादका मूल मर्महरुलाई जस्ताको तस्तै समेट्ने कोसिस गर्दछन् । मार्क्सवादलाई राजनितिक उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिने यो धारले यसको सिर्जनात्मक र देश वा परिवेश अनुसारहरु प्रयोग गर्ने कुरालाई जोड दिने गर्दछ । मार्क्सवादको राजनितिक प्रयोगका केहि उदाहरणहरुलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

१. रसियन समाजवाद : लेनिनले पूर्व सोभियत रुसमा सन १९२० को दशकमा मार्क्सको सिद्धान्तलाई पहिलो पटक लागू गरेका थिए । उनले मार्क्सवादी सिद्धान्तलाई विकसितमात्र गरेनन् बरू यो सिद्धान्तमा समयसापेक्ष परिवर्तन पनि गरे । लेनिनले मार्क्सको सिद्धान्तलाई, व्यवहारिक रूप दिए र पुँजीवादका विभिन्न अवस्थाहरुका बारेमा विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत गरे । उनका अनुसार समाजवादको विकासका लागि पुँजीवादको चरम विकासमात्र नभएर अन्य पक्ष पनि सबल हुनुपर्दछ । लेनिनले मार्क्सवादलाई विश्वको एउटा देशमा मात्र पनि लागू गर्न सकिने धारणा राख्दै त्यसको कार्यान्वयन समेत गरे । दोस्रो विश्व युद्ध पछि

विकसित पुँजीवादका विभिन्न चरणहरूको बारेमा पनि उन्ले विस्तृत व्याख्या गरेका छन् । उन्का अनुसार पुँजीवादका निम्न चरण वा स्वरूपहरू हुन्छन् :

१. प्रतिस्पर्धि पुँजीवाद (Competitive Capitalism)

२. एकाधिकार पुँजीवाद(Monopoly Capitalism)

३. साम्राज्यवाद (Imperialism)

प्रतिस्पर्धि पुँजीवाद विकसित भइ एकाधिकार पुँजीवाद बनने र एकाधिकार पुँजीवाद विकसित भइ साम्राज्यवादमा रूपान्तरण हुने धारणा लेनिनले राखेदछन् । साम्राज्यवादले विश्व बजारको विकास गरे पछि हुने द्वन्दले समाजवादी समाजको स्थापना हुने विचार लेनिनले राखेका छन् । लेनिन पछि स्टालिनले यस्मा अभै सुधारगरि विकसित गरेको मानिन्छ ।

२. चिनिया समाजवाद : माओत्सेतुङ्गले कार्ल मार्क्सको सिद्धान्तलाई सन १९५० को दशकमा चीनमा कार्यान्वयन गरी समाजवाद स्थापनाका लागि पुँजीवादको विकास जरूरी नभएको र सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धबाट सिधै नौलो जनवादी राज्यसत्तामार्फत समाजवादी समाजको स्थापना गर्न सकिने धारणालाई पुष्टी गरेका छन् । उनले जनवादी राज्यसत्ताका विविध पक्षहरूको व्याख्या गरेर पुँजीवादको विकल्पमा यसलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उन्ले सामन्तवादी समाजबाट सिधै समाजवाद उन्मुख समाजको निर्माण गर्न सकिने धारणालाई चिनको सन्दर्भमा कार्यान्वयन गरि देखाए । माओ पछि देङ छियाओ पिङ हुदै सि जिन पिङ सम्मले यस्मा थप योगदान पराएको मानिन्छ ।

३. विश्वका अन्य देशहरूमा स्थापित समाजवाद: सन १९५० पछि विश्वका विभिन्न देशहरूमा समाजवादको स्थापना भएको छ । कुनै देशमा लामो समय सम्म त कुनै देशमा छोटो अवधिसम्म समाजवाद रहेको पाइन्छ । लामो अवधि सम्म समाजवाद रहने देशहरूमा विभिन्न व्यक्तित्वहरूले योगदान दिएका छन् जस्ले आफनो देशअनुकूल मार्क्सवादको स्थापना भएको मान्दछन् । यसअन्तर्गत कोरियामा समाजवादको स्थापना गर्ने किम इल सुङ्ग (Kim Il Sung), भियतनाममा समाजवाद ल्याउने हो चि मिन्ह (Ho-Chi- Minha), दक्षिणी अमेरिका मूलतः क्युवामा समाजवाद ल्याउने चे ग्वेभेरा (Che-Guebhera), फिडेल क्यास्ट्रो (Fidel Castro) आदि पर्दछन् । उनीहरूले सशस्त्र सङ्घर्षमार्फत् समाजवादको स्थापना गर्न सकिने तथ्यलाई व्यवहारमा पुष्टि गरेका छन् । यि देखि बाहेक लाओस, अर्जेन्टिना, वेलाारुस, नेपाल, सर्बिया, साउथ अफ्रिका, स्पेन, सिरिया, भेनेजुयला लगायतका अन्य देशहरूमा पनि चुनाव मार्फत समाजवादीहरूले सरकारको निर्माण गरेका छन् ।

ख) मार्क्सवादको प्राज्ञिक अभ्यास (Academic Practices of Marxism)

मार्क्सवादलाई पठन पाठन, अनुसन्धान, र अन्य प्राज्ञिक क्षेत्रमा प्रयोग गर्ने चलन युरोपमा यस्को शुरुआत देखि नै भएको थियो तर अमेरिकामा भने यस्लाई सन १९६० को दशक देखि मात्र प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस धारअन्तर्गत मार्क्सवादलाई आलोचनात्मक ढंगले हेर्ने, यस्का कतिपय पक्षमा मात्र असन्तुष्टी राख्ने र यस्लाई समसामयिक ढंगले परिवर्तन गर्नुपर्ने विचारकहरू पर्दछन् जसले मार्क्सको मूल सिद्धान्त वा यस्का केहि पक्षहरूमा मात्र परिवर्तन गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । मार्क्सवादलाई विश्वविद्यालयको पाठयक्रममा राख्ने वा दार्शनिक बहसको विषयमा समावेश गरिएका केहि मुख्य सिद्धान्तहरू निम्न अनुसार छन् :

१. आर्थिक निर्धारणवादको सिद्धान्त (Theory of Economic Determinism) : अर्थतन्त्रले सामाजिक जिवनका सबै पक्षहरूलाई निर्धारण गर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई विभिन्न विद्वान्हरूले समर्थन र आलोचना गरेका छन् । खासगरि मार्क्सको आर्थिक निर्धारणवादको आलोचना गर्दै विकसित भएको धारलाई यसअन्तर्गत राख्ने

गरिन्छ । यसका व्याख्याकारहरूमा: कार्ल काउत्स्की, एडवार्ड वर्नस्टिन आदि पर्दछन् । यिनीहरूको प्रभाव विश्वमा नगन्य देखापर्दछ ।

२. हेगेलियन मार्क्सवाद (Hegelian Marxism) : हेगलेको धारणाको आधारमा मार्क्सवादमा परिवर्तन ल्याउन खोज्ने धारा यसअन्तर्गत पर्दछ । यिनीहरूले युवा मार्क्सको विचारलाई स्वीकार गर्दछन् जुन पूर्णरूपमा हेगेलद्वारा प्रभावित थियो । यिनीहरूमा जर्ज लुकास र एन्टोनियो ग्राम्सी मुख्य मानिन्छन् ।

३. आलोचनात्मक सिद्धान्त (Critical Theory) : मार्क्सवादी सिद्धान्तका कतिपय पक्षमा असन्तुष्ट रहेका जर्मन नव-मार्क्सवादीको सिद्धान्तलाई आलोचनात्मक सिद्धान्त (Critical Theory) भनिन्छ । अमेरिकी समाजशास्त्रीहरू द्वारा प्रभावित यो धारको शुरुआत सन १९६० को दशक देखि मात्र भएको थियो । यिनीहरूले सामाजिक बौद्धिक जीवनका निम्न पक्षमा अलाचना गर्दछन् : (a) मार्क्सको आर्थिक निर्धारणवादको आलोचना (b) प्रत्यक्षवादको आलोचना (c) सामाजवादको आलोचना (d) आधुनिक समूहको आलोचना (e). संस्कृतिको आलोचना । यी पक्षहरूमा आलोचना गरी निम्न विषयमा यिनीहरूले आफ्नो सिद्धान्तलाई केन्द्रित गरेका छन् : विषयगतता (Subjectivity), द्वन्द्वात्मकता (Dialectics), ज्ञान र मानव रूचि (Knowledge and Human Interest)। यो सिद्धान्तका व्याख्याकारहरूमा जुगेन हेबरमास, केल्नर, एडोर्नो, मार्क्युज आदि मुख्य मानिन्छन् ।

४. विश्व व्यवस्था र परनिर्भरतावादी सिद्धान्त (World System and Dependency Theory) : सन १९६० को दशकमा विकशित परनिर्भरतावादी सिद्धान्त र सन १९७० को दशकमा विकशित विश्व व्यवस्थात्मक सिद्धान्तलाई मार्क्सवादमा आधारित सिद्धान्त मानिन्छ । ए.जि.फ्रान्क र इमाइनुल वालेष्टाइनले कमश विकशित गरेका यि दुवै सिद्धान्तहरूले विश्वका सम्पूर्ण राष्ट्रहरूलाई शोषक र शोषित गरि दुइ समूहमा विभाजित गर्दछन् । फ्रान्कले केन्द्र र परिधि गरि दुइ समूहमा बाडेका छन् भने वालेष्टाइनले केन्द्र (Core), मध्य क्षेत्र (Semi periphery) र परिधि (Periphery) गरि तीन भागमा राखी व्याख्या गर्दछन् । विकासोन्मुख राष्ट्रको अध्ययनमा उपयोगि यि दुवै सिद्धान्तहरूले विश्व पुजिवाद र यस्ले गरेको विश्व व्यापी शोषणको व्याख्या गर्दछन् ।

५. युरो कम्युनिज्म वा पश्चिमा मार्क्सवाद (Euro-communism/ Western Marxism)

पश्चिमा सस्कृति वा युरापियन मुल्य मान्यता अनुरूपको मार्क्सवादको व्याख्या गर्ने यो धारले रुस र चिनको समाजवादी मोडललाई अस्वीकार गर्दछ । व्यावसायिक प्राप्तिहरूले विकास गरेको यो सिद्धान्तले मार्क्सलाई प्राथमिक सिद्धान्तकार मान्दछन् जसले हेगेलको सिद्धान्तलाई मानवता संग सम्बन्धित गराइ व्याख्या गरेका थिए । यस्का मुख्य व्याख्याकारहरूमा जर्ज लुकास र कार्ल कोच मुख्य मानिन्छन् । कतिपयले यस्लाई सुधारवादी धारको रूपमा व्याख्या गर्दछन् भने कतिले प्रजातान्त्रीक साम्यवादको रूपमा । इटाली, स्पेन र फ्रान्का कम्युनिष्ट पार्टीहरूले रसियन समाजवादको पतन पछि यस्तो धारणालाई अगिकार गरेका थिए ।

६. संरचनात्मक मार्क्सवाद (Structural Marxism)

मार्क्सवादलाई समाजको आधार निर्माणको प्रकृया देखि नै बुझ्नु पर्ने धारणा राख्ने यो सिद्धान्तले मार्क्सको आर्थिक सिद्धान्तलाई आधार निर्माणको एकाइको रूपमा विश्लेषण गर्दछ । फ्रेन्च दार्शनिक लोइस अलथुसर द्वारा व्याख्या गरिएको यो सिद्धान्तले संरचनावादलाई पनि समर्थन गर्दछ । सन १९६० को दशकमा अति लोकप्रिय यो सिद्धान्तले पुजिवादका अदृश्य पक्षहरू र पुजिवादको संरचनाको पनि विश्लेषण गर्दछ ।

७. मार्क्सवादी महिलावाद (Marxist Feminism)

आर्थिक अधिकार र सम्पत्ति माथि महिलाको स्वामित्वको ब्याख्या गर्ने यो सिद्धान्तलाई महिलावादीहरूले सन १९७० को दशकमा विकसित गराएका थिए । महिलावादी सिद्धान्तको रूपमा पनि लिइने यो धारले पुजिवाद र निजि स्वामित्वलाई महिला शोषणको मुख्य कारकत्व मान्दछ । आर्थिक अधिकार वेगको महिला अधिकारले महिलाहरूलाई स्वतन्त्रता दिन नसक्ने धारणा राख्ने यो सिद्धान्तले महिला र पुरुषको विचमा आर्थिक समानता हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ । सन १९६० को दशकमा सिमोन द वोउवोरले ब्याख्या गरेको यो सिद्धान्त पछि मात्र अन्य मार्क्सवादी महिलावादीहरूले आत्मसाथ गरेका थिए । यि सिद्धान्त बाहेक अस्तीत्ववादी मार्क्सवाद, मनोबैज्ञानिक मार्क्सवाद, ग्राम्सीले ब्याख्या गरेको प्रभुत्ववादी मार्क्सवाद, उत्तर मार्क्सवाद, लगायतका अन्य विभिन्न नव मार्क्सवादी सिद्धान्तहरू पनि रहेका छन् जसले मार्क्सवादलाई विभिन्न कोणले ब्याख्या गर्दछन् ।

निष्कर्ष

मार्क्सवाद यस्को शुरुआत देखि नै एक जबरजस्त सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ । विश्व अर्थतन्त्र, राजनिति तथा विश्व सम्बन्धमा आएका विविध परिवर्तनलाई शसक्त ढंगले ब्याख्या गर्न सक्षम यो सिद्धान्तलाई समाजशास्त्रको पनि एक जबरजस्त सिद्धान्त मानिन्छ, जस्को अध्ययन विना समाजशास्त्र विषय नै अपुर्ण र अधुरो हुने मानिन्छ । आधुनिक विज्ञान र प्रविधिको युगमा समेत मार्क्सवादको औचित्यतालाई अस्वीकार गर्ने सम्भावना देखिदैन । खास गरि विकासोन्मुख मुलुक र तेस्रो विश्वका राष्ट्रहरू, विकसित पुजिवादी राष्ट्रहरूको ब्याख्यामा यो एक मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ । द्वन्दात्मक भौतिकवादी सिद्धान्त, वर्ग संघर्षको सिद्धान्त, पुजिवाद र यस्ले सिर्जना गरेको मानविय विकृतिको ब्याख्या, अलगावको सिद्धान्त र यस्ले विकसित गरेको अध्ययन पद्धती मार्क्सवादलाई अजय बनाउने सिद्धान्तहरू हुन जस्को प्रयोग हालसम्म पनि विभिन्न ढंगले गरिदै आएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

फ्रान्सिस, अब्राहम (१९८२) । *आधुनिक समाजशास्त्रका सिद्धान्तहरू*, अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस ।

मार्क्स, कार्ल (१९८६) । *कम्युनिष्ट पार्टीको घोषणा पत्र*, काठमाडौं : जन साहित्य प्रकाशन ।

मिश्र, चैतन्य (२००८) । *पुजिवाद र नेपाल*, काठमाडौं : मुल्याड.कन प्रकाशन गृह ।

मार्क्स, कार्ल (१९७८) । *पुजि भाग १*, मास्को : प्रगति प्रकाशन ।

Bottomore, T.B. (1963). *Karl Marx: Early Writings*, UK: McGraw-Hill

Marx, K.& Engels, F. (1982). *Selected works*, Masco: Progressive publication.

Maxey, C.C. (1938). *Political philosophies*, US: The Macmillan Company.

Sabine, G.H. (1963). *A History of Political Theory*. London: George G. Harrap & Co. Ltd.

Scott, W.P. (2011). *Dictionary of Sociology*, U.K. : Amazon

Stalin, J.V.(1938).*Dialectical and Historical Materialism*,Retrieved from, <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1938/09.htm>

Tucker, R. C. (2001) . *The Marx- Engels reader*, New York : W.W. Norton & Company.

Vygotsky, V. (2014). *Surplus Value*, Retrieved from, [Valuehttps://www.marxists.org/archive/vygotsky/unknown/surplus_value.htm](https://www.marxists.org/archive/vygotsky/unknown/surplus_value.htm)